

TERMINOLOGIYA VA TERMINLARNING UMUMIY MASALALARI

Umurzakova Aygul Umarovna

2-kurs tayanch doktoranti

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

aygulumurzakova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12515303>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 15-June 2024 yil

Ma'qullandi: 20- June 2024 yil

Nashr qilindi: 24- June 2024 yil

KEY WORDS

termin, terminologiya, "المصطلح",
"المصطلح علم".

ABSTRACT

Ushbu maqolada, terminologiya va terminlarning umumiy masalalari ko'rib chiqilgan. Olib borilgan izlanishlarimiz natijasida, tilshunoslikda "terminologiya" alohida ilmiy fan va "termin" uning asosiy birligini tashkil etishi, uni tildagi o'rni va tilshunos olimlarning unga bergan turli xil ta'riflari, xususiyatlar o'rganib chiqildi. Tadqiqot ishining maqsadi, Yevropa va Arab manbalarga tayangan holda "termin" va "terminologiya"ni umumiy masalalarini o'rganib chiqish

Terminologiya ilmiy fan sifatida XX asrda paydo bo'lgan bo'lib, arab tilining leksik tarkibini to'ldirish manbai (har qanday boshqa til kabi) hisoblanadi. Terminlar esa uning asosiy birliklarini tashkil qiladigan terminologik yadrodir. Adabiy arab tili o'z o'rnida leksik birliklariga ko'ra "اللغة العامة" [al-Lug'at ul-'Amm] (umumiy til) va "اللغة المتخصصة" [al-Lug'at ul-Mutaxosshiso] (maxsus til)ga bo'linadi. Agar fonetika, stilistika, grammatika umumiy tilda ham, har qanday ilmiy soha (maxsus til) tilida ham bir xil bo'lsa ham, lug'at tarkibi boshqacha bo'ladi. Shuning uchun biz ikkita tushunchani farqlaymiz: umumiy leksika va maxsus (terminologik) leksika. Hatto bir terminologik tizimning leksik tarkibi boshqasining leksik tarkibidan farq qiladi, shuning uchun ham u tilda muhim o'rin tutadi va uning universalligi leksikologlar, tilshunoslar va atamashunoslarning e'tiborini tortishda davom etmoqda. Terminolog S.V. Grineva, "Hozirgi kunda ilmiy va texnik bilimlarning jadal o'sishi shundan dalolat beradiki, yangi so'zlarning 90% dan ortig'i zamonaviy tilda paydo bo'lib, maxsus leksikani tashkil qiladi. Turli fanlar terminlari sonining ko'payishi tilda tez-tez qo'llaniladigan so'zlar sonining o'sishidan ham oshib ketmoqda. Shuning uchun hozirgi paytda, alohida fanlar (kimyo, biologiya) bo'yicha terminlar soni, tilning maxsus bo'lmagan so'zlari sonidan oshib ketishi mumkin" [2]. Bu esa maxsus leksikaning tez sur'atda rivojlantirishiga dalolat beradi.

Shunday qilib, maxsus til terminlardan iborat bo'lib, maxsus terminlar soni ilmiy sohalar soniga bog'liqdir. Masalan, informatika, kimyo, biologiya, geografiya terminlari. Odatda ishlatiladigan leksikadan maxsus leksikaning termin sifatida o'ziga xos xususiyati, uning qo'llanilishida cheklanganligi va maqsadi bilan bog'liq. Shuning uchun ushbu soha vakillari bo'lmagan - noprofessionallar uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin.

Terminlar va boshqa leksik birliklardan tashkil topgan maxsus leksika oson tartiblanadigan leksik qatlamni hosil

qiladi va aynan unda “til taraqqiyoti bilan xalqning moddiy va ma’naviy madaniyati tarixi o’rtasidagi bog’liqlik” aniq ochib berilgan [2]. Biroq, termini maxsus leksikaning asosi sifatida ko’rib chiqish ustuvor vazifa hisoblanadi, chunki maxsus leksika boshqa leksik birliklaridan faqat termin bilan bog’liq holda ko’rib chiqilishi mumkin.

Bir qarashda juda oddiy ko’rinadigan “termin” tushunchasi bugungi kungacha umumiy qabul qilingan yagona formulaga ega emas. Terminolog I. Atanasova terminning barcha ta’riflarini ko’rib chiqishga harakat qilib, ularning soni 3000 dan oshgan degan xulosaga keldi [1]. Yagona ta’rifning yo’qligi, ehtimol, bir nechta omillarga bog’liq: ko’plab ta’riflarning to’liq ma’noni yetkaza olmasligi; fanning rivojlanishi bilan atamaning ta’rifi kengayishi; turli fanlar uchun ta’rif boshqacha, ya’ni, tilshunos taklif qilgan ta’rif sotsiolog yoki mantiqchi, faylasuf va boshqalar ta’rifidan farq qilishi; bir lingvistik sohada turli xil ta’riflarning mavjudligi; hatto bitta tadqiqotchida ham turli ta’riflarning mavjudligi (V.P.Danilenko o’n ikkiga ishora qildi, B.N. Golovin - etti ta’rifga) va hokazo.

Arab tilida “termin”ga eng aniq va eng yaqin ta’rifini aniqlash uchun terminologiya, termin va terminologiya masalalariga bag’ishlangan arab terminologiya tadqiqotchilari, tilshunoslar va boshqalar, shuningdek arab va rus tillaridagi izohli lug’atlardan foydalanildi.

Lingvistik lug’atda quyidagi ta’rif keltirilgan: “Termin (lotincha terminus – chegara, chegara) – so’z yoki maxsus bilim sohasi tushunchasini bildiruvchi ibora. Termin tilning umumiy leksik tizimiga kiritilgan, lekin faqat muayyan terminologik tizim (terminologiya) orqali” [3]. Tilshunoslik lug’atida “termin – so’z yoki ibora bo’lib, aniq ifodalash uchun yaratilgan maxsus maqsad, maxsus ob’ektlarning maxsus tushunchalari va belgilari” [4]. “Lisān al-‘Arab” (لسان العرب), “Tāj al-‘Arūs” (تاج العروس), “al-Mu’jam al-Muhīṭ” (المعجم المحيط) kabi qadimgi arab lug’atlarida termini ifodalaydigan arabcha so’zlar “المصطلح” [al-Muṣṭalah] va “الاصطلاح” [al-Iṣṭilāḥ] zikr qilinmagan.

“Termin - kasbiy faoliyat va maxsus sharoitlarda qo’llanilishi uchun qabul qilingan maxsus so’z yoki ibora. Termin – ma’lum bir kasbiy bilim sohasining tizimiga kiritilgan tushunchaning belgilanishi” [1]. “Bu atama tushunchani belgilaydigan va ob’ektni nomlaydigan, ma’lum bir tushunchalar tizimida mustahkamlangan, qo’shimcha ta’rifga ega bo’lgan til belgisi; lingvistik jihatdan an’anaviy, sintagmatik jihatdan mustaqil va tizimli-mantiqiy tabiatiga ko’ra konnotatsiyadan xoli” [3]. “Terminlar - fan, texnika, san’at va inson faoliyatining boshqa alohida sohalarining maxsus tushunchalarini bildiruvchi nominativ ma’noli so’zlar va iboralar” [4]. “Termin - bu maxsus tilning asosiy leksik nominativ birligi (so’zlari yoki iboralar), maxsus tushunchalarni aniq nomlash uchun qabul qilingan” [2]. “Termin oddiy yoki qo’shma atamadan tashkil topgan, shuningdek, bir soha doirasidagi ma’lum bir tushunchani nomlaydigan har bir lisoniy birlikdir” [6]. “Termin – ta’lim, muassasa va rivojlantirishning asosiy vositasi” [7]. Bu barcha mavjud ta’riflarning faqat kichik bir qismidir. Biroq terminga aniq ta’rif berish uchun uning ta’riflari bilan bir qatorda uning xossalari va unga qo’yiladigan talablarni ham hisobga olish zarur.

Ko’plab terminologiya tadqiqotchilari orasida mavjud bo’lgan atamaning bir qator xususiyatlarini ko’rib chiqaylik:

- ixtisoslik (maxsus sohaga oid): termin maxsus tilga ishora qiladi;
- ta’riflilik: termin nom bermaydi, balki tushunchani belgilaydi;
- tizimlilik: termin ma’lum bir terminologiya tizimida mustahkamlangan va u bilan bog’langan;

- kelishuvlik: termin shakli va uning mazmuni o'rtasidagi bog'liqlik;
- hissiy bo'lmagan va ob'ektiv termin;
- kontekstga befarqlik: termin uchun faqat u mavjud bo'lgan terminologiya muhim;
- terminologik sohasida bir ma'nolilik va boshqalar.

Talablarni aks ettiruvchi asarlarni tahlil qilish natijasida, terminga qo'yiladigan talablarga ko'ra bizga S.V.Grineva tasnifi yaqin keldi. Shunga ko'ra biz bu talablarni har birini tegishli muayyan jihatiga ko'ra uch xilda ko'rib chiqamiz (sintaktik, semantik va pragmatik):

a) terminni shakliga qo'yiladigan talablar (sintaktik jihat):

- til standartlariga muvofiqligi;
- qisqalik: leksik, shakliy qisqalik;
- hosila qobiliyati;
- terminlarning o'zgarmasligi.

b) termin mazmuniga qo'yiladigan talablar (semantik jihat):

- berilgan terminologiya tizimidagi terminning bir ma'noliligi;
- to'liqlik;
- semantikaning izchilligi;
- sinonimlarning yo'qligi.

c) terminni qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan talablar (pragmatik jihat):

- amalga oshirish (umumiy qabul qilish va foydalanish);
- baynalmilallashtirish;
- zamon talabi [2].

M.F. Hijaziy (محمود فهمي حجازي) o'zning "الأسس اللغوية لعلم المصطلح" [al-Usus ul-Lug'aviyya li'Ilm il-Muṣṭalah] (Terminologiyaning lingvistik asoslari) [8] asarida turli yevropa tillaridagi "termin" so'zining qiyosiy tahlilini o'tkazdi. Olimning ta'kidlashicha, "termin" so'zini ta'riflash uchun imlo va talaffuzning o'xshash shakllari qo'llaniladi. Demak, inglizcha – termin, nemischa – terminus yoki termin, fransuzcha – terme, italyancha – termine, ispancha – termino, portugalgacha – termo, fincha – termi, chexcha, ruscha, slovakcha – termin" [8]. Bir qator tadqiqotchilar bu so'zning kelib chiqishi va ma'nosini lotin tiliga, boshqalari yunonchaga bog'lashadi.

Arab terminologiyasida "termin" so'zini qo'llashda ikki so'zdan – "المصطلح" [al-Muṣṭalah] va "الاصطلاح" [al-Iṣṭilāh] so'zlaridan foydalaniladi. Ular "اصطلاح" fe'lidan olingan sinonimlar hisoblanadi.

Terminlarni o'rganadigan fan, terminlar to'plami yoki terminlar ta'limoti haqida A.V. Superanskaya va hammualliflari "terminologiya" yoki "terminologiya nazariyasi" deb nomlashni taklif qilishgan. [1].

Arab tilida ham "علم المصطلح" [Ilm ul-Muṣṭolah], "علم الاصطلاح" [Ilm ul-Iṣṭilāh], "المصطلحية" [al-Muṣṭolahiya], "علم المصطلحات" [Ilm ul-Muṣṭolahāt] kabi bir qancha variantlar mavjud.

Hulosa qilib aytganda, kelib chiqishi asrlarga borib taqaladigan terminologik birliklar shakllanib, jamlangandan keyingina tilda terminlarning mavzuiy guruhga birlashgan shaklda terminologik tizim rivojlanadi. Bu shuni anglatadiki, terminologiya rivojlanishi maxsus so'zlarning faqat to'g'ridan-to'g'ri olish yoki kalkalash asosida amalga oshirilishi mumkin emas, balki terminologiya boshqa yo'llar bilan ham amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Атанасова И. О характеристике термина // официальный сайт балканской русистики <http://www.russian.slavica.org/article1190.html>
2. Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский лицей, 1993.
3. 1993.
4. Лингвистический энциклопедический словарь/ Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М.: Сов. энциклопедия, 1990.
5. Словарь по языкознанию. / Под общ. ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы: Ғылым, 1998.
6. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 2003.
7. 1987 – القاهرة – المصرية النهضة مكتبة. المصطلح علم في مقدمة القاسمي علي
8. 1989 – القاهرة – الفكر عالم مجلة // العلمي المصطلح تعريب. الساره قاسم
9. 1993 – القاهرة – غريب مكتبة. المصطلح لعلم اللغوية اسس. حجازي فهمي محمود

